

Aleksandra Janowska
Uniwersytet Łódzki

ESTETYKA BRZYDOTY W LIRYCE GOTTFRIEDA BENNA – ZARYS PRACY DOKTORSKIEJ

Wprowadzenie

Motywy brzydoty w liryce Gottfrieda Benna jest integralnym elementem jego twórczości, tymczasem badania koncentrują się przede wszystkim na poglądach ideologicznych oraz na medycznych doświadczeniach zawodowych autora. Kwestie te mają niewątpliwie wpływ na poetykę Benny, jednak kluczowa dla niej estetyka brzydoty jest traktowana drugorzędnie. Gottfried Benn jest ważnym ogniwem w kulturze i literaturze modernizmu, m.in. ze względu na swoje zainteresowania dotyczące psychiki człowieka.

Rozważania na temat brzydoty sięgają czasów starożytnych, kiedy to dla greckich filozofów i myślicieli istotną kwestią była próba zdefiniowania piękna oraz opozycyjnej wobec niego brzydoty. Sokrates w swoich rozważaniach podkreślał, że o pięknie czy brzydocie danego przedmiotu, decyduje też jego użyteczność. Twierdził, że daną rzecz można uznać za piękną, jeśli da się ją wykorzystać do spełnienia celu, do którego została stworzona (Soliński 2011: 13). Platon, rozwijając myśl Sokratesa, wyrażał przekonanie, że „[...] wartość etyczna dobra pozwala odróżnić prawdziwe piękno od piękna pozornego oraz ukazać rzeczywistą brzydotę” (Soliński 2011: 14).

Kategoria brzydoty w literaturze ukazywana jest jako przeciwieństwo do piękna, niewinności, dobra. Często zestawiana jest ze złem, demonami lub ludzkimi tragediami. Pierwszym tekstem poświęconym estetyce brzydoty było dzieło Karla Rosenkranza, pt. *Estetyka brzydoty* (1853). Autor wskazuje w nim związek między brzydotą i złem moralnym. Zło przedstawia jako przeciwieństwo dobra i jego piekło, a brzydotę jako „piekło piękna” (Eco 2009:16). W opozycji do Rosenkranza stoi Umberto Eco, dla którego brzydota jest równoznaczna z brakiem piękna (Eco 2009:19).

Mimo że kategoria brzydoty w szczególności rozpowszechniona była w modernizmie, istniała już wcześniej.

W średniowieczu brzydota była określana jako diabelski wytwór, który jest sprzeczny z nauczaniem Kościoła. Przedstawiana była jako kostucha symbolizująca śmierć, pojawiała się również w dziełach z motywem *danse macabre*.

W baroku widoczne jest nawiązanie do średniowiecznego obrazu brzydoty, która, jak w poprzednich wiekach, przeraża, ale również fascynuje. W poezji występują duchy oraz zjawy. Ich obecność jest wynikiem zainteresowania legendami ludowymi oraz motywem marności (*vanitas*). Celem wprowadzenia ich do poezji jest przestroga przed konsekwencjami grzesznego ziemskiego życia.

Dotychczasowa funkcja brzydoty w pozytywizmie ulega zmianie. Brzydota staje się składową otaczającego świata. Dodatkowo jest ściśle związana ze złymi warunkami życia, biedą. Jest to widoczne m.in. w utworach Henryka Sienkiewicza i Bolesława Prusa. Przejawy zainteresowania brzydotą można znaleźć również w Młodej Polsce, kategoria ta jest wtedy łączona z ubóstwem i z mrocznymi stronami ziemskiej egzystencji.

W literaturze XX wieku należy zwrócić szczególną uwagę na turpizm, który jest ściśle powiązany z brzydotą. Przykładem obecności tego motywu jest m.in. poezja Stanisława Grochowiaka, który sprzeciwia się tradycyjnemu pojmowaniu estetyki. Uważa, że zakłóca to faktyczną wizję świata, bowiem śmierć czy dekadencja są nieodłącznymi elementami rzeczywistości.

Określenie celu badań

Celem badań planowanej rozprawy doktorskiej jest analiza liryki Gottfrieda Benna w kategoriach dominującej tu brzydoty, a także usystematyzowanie i pogłębienie roli tej estetyki, z uwzględnieniem jej rozwoju w twórczości poety. Wyniki badań przedstawione w języku polskim mają przybliżyć polskiemu czytelnikowi jego dorobek. Pierwsze przekłady wierszy Benna na język polski ukazały się w tomie *Poezje wybrane* w tłumaczeniu Krzysztofa Karaska dopiero w roku 1982. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych wydany został przez Poznańską Bibliotekę Niemiecką w zbiorze *Po nihilizmie* przekład wybranych esejów prezentujący tylko niewielką część twórczości esejistycznej niemieckiego autora. Dopiero w roku 2006 „Literatura na Świecie” opublikowała zeszyt poświęcony twórczości Gottfrieda Benna oraz Bertolta Brechta. Znalazły się w nim również przekłady wybranych wierszy Benna. Na przestrzeni kolejnych lat ukazało się wprawdzie kilka nowych tłumaczeń jego liryki, jednak poświęcona im literatura, obejmująca

interpretacje poszczególnych utworów oraz omówienia konkretnych motywów, występuje w Polsce fragmentarycznie, przez co autor jest mało znany polskiemu czytelnikowi (Norkowska 2013: 156). Prace polskich literaturoznawców najczęściej odnoszą się do korespondencji Benn'a. W literaturoznawstwie niemieckojęzycznym od dawna prowadzone są rozległe i wieloaspektowe badania nad jego twórczością, niemniej kwestia brzydoty jest w nich poruszana raczej peryferyjnie (Norkowska 2013: 155).

Stan badań

Mimo że Gottfried Benn jest jednym z najważniejszych liryków XX wieku, to stan badań na temat jego twórczości w Niemczech i w Polsce jest bardzo zróżnicowany. W piśmiennictwie niemieckim na uwagę zasługuje przede wszystkim aktualny tom pod tytułem *Benn – Handbuch: Leben – Werk – Wirkung* (2016), prezentujący w sposób encyklopedyczny biografię autora oraz najważniejsze aspekty i recepcję jego twórczości. Na szczególną uwagę zasługuje podrozdział, w którym omówiona została w skrócie estetyka brzydoty oraz nawiązania medyczne w utworach Benn'a. Bezpośrednio do kategorii liryki, na której zamierzam się skupić, nawiązują publikacje: *Die Funktion des Hässlichen in der Lyrik Georg Heyms, Georg Trakls und Gottfried Benns: zur Krise der Wirklichkeitserfahrung im deutschen Expressionismus*, *Die Ästhetik des Ekels in der Literatur: Von der Antike bis zu Gottfried Benn*. Kolejne monografie są cennymi źródłami dotyczącymi stylu pisarskiego Gottfrieda Benn'a: *Der lyrische Sprachstil Gottfried Benns*, *Sprache und lyrisches Ich: zur Phänomenologie des Dichterischen bei Gottfried Benn*.

Następną publikacją pomocną podczas prowadzenia badań będzie *Gottfried Benn und die Medizin*, ze względu na to, że kwestia brzydoty w liryce Benn'a była inspirowana jego doświadczeniami zawodowymi. Studiował medycynę, pracował jako młodszy lekarz w pułku piechoty w Prenzlau oraz w zakładzie patologii i serologii w szpitalu w Berlinie.

Pozostałe opracowania dotyczące Gottfrieda Benn'a opublikowane w języku niemieckim w większości koncentrują się na jego poglądach ideologicznych oraz na relacji z Else Lasker-Schüler.

Jako że jednym z celów badawczych jest przybliżenie również polskiemu czytelnikowi dorobku tego wybitnego twórcy, należy zwrócić szczególną uwagę na dostępność tłumaczonej literatury bezpośrednio z nim związanej. Dużą jej część stanowią przekłady wierszy.

Na temat liryki Benna ukazały się jedynie pojedyncze artykuły: *Wartość dodatkowa poezji*, *Wykluczony: „Jestem w straszliwym położeniu”*, *Benn i Brecht. Autonomia i wartość użytkowa sztuki*, opublikowane w miesięczniku „Literatura na Świecie”. Wymienić należy też teksty umieszczone na stronie kulturaliberalna.pl¹ oraz uwzględnione w bibliografii. Najczęściej odnoszą się one do najnowszych przekładów.

Wskazanie metod badawczych

Badania będą miały charakter interdyscyplinarny, skorzystam z metody biograficznej, koncentrując się przede wszystkim na intertekstualności oraz aspekcie antropologicznym. Biografizm, niedoceniany dziś w literaturoznawstwie, wydaje mi się w wypadku Benna istotnym narzędziem, ponieważ doświadczenia zawodowe poety miały istotny wpływ na jego lirykę, wzbogaconą specjalistyczną terminologią medyczną.

Kluczowym aspektem badawczym będzie jednak intertekstualny wymiar poezji Benna, który w swojej twórczości odnosił się nieustannie zarówno do starszych tekstów poetyckich jak i tekstów kulturowych. Początkowo, szczególnie w latach dwudziestych, w jego literaturze dominowały starożytne mity. Uwiadamia się to w zaczerpniętych z mitologii imionach, pojęciach czy sytuacjach. Istotne są również konstrukty kulturowe, w szczególności rytuały, które stanowiły trzon tradycji. Widoczne jest to m.in. w *Trunkene Flut*, wtajemniczenie adepta w misteria eleuzyjskie ma tu oznaczać przejście przez symboliczną śmierć, przywoływaną w tekście zarówno literalnie, jak i za pomocą środków stylistycznych.

Pierwszy zbiór liryki Gottfrieda Benna *Morque* (1912) stanowi *novum* w tradycji lirycznej. Intertekstualność, tematycznie i językowo przejawia się tu w nawiązaniach do medycyny, z użyciem specjalistycznego słownictwa, często przywołującym na myśl sprawozdanie z sekcji zwłok. Przykładami są wiersze *Kleine Aster* [Mały aster] oraz *Mann und Frau gehn durch die Krebsbaracke* [Mężczyzna i kobieta przechodzą przez barak chorych na raka]. W pierwszym mamy do czynienia z sekcją zwłok topielca, któremu między zęby wetknięto kwiat – aster. Po wycięciu zbędnych organów z ciała, stało się ono wazonem, z którego mógł posilić się mały aster. Drugi wiersz prezentuje obraz zmarłych oraz umierających na raka

¹ kulturaliberalna.pl to strona poświęcona tygodnikowi internetowemu, publikująca 52 numery w roku. Biblioteka Kultury Liberalnej wydaje książki o kulturze i współczesnej polityce.

ludzi. Zimne, obojętne spojrzenie na obumierające ludzkie ciała oraz medyczne określenia w nim zawarte to kolejne aspekty, które należy podkreślić, opisując estetykę brzydoty u Benna. W tym kontekście istotne jest wykorzystanie instrumentarium antropologicznego, bowiem omawiana poezja w turpistycznym wymiarze jest obszarem „[...] możliwej epifanii antropologicznej” (G. Godlewski), która dąży do oddania całej prawdy o człowieku, afirmując także brzydotę, chorobę, przemijanie i śmierć.

Bibliografia

- Benn Gottfried (1982), *Poezje wybrane*, tłum. K. Karasek, Warszawa.
- Benn Gottfried (2011), *Nigdy samotniej i inne wiersze (1912–1955)*, tłum. J. St. Buras i in., Kołobrzeg.
- Benn Gottfried (2012), *111 wierszy Gottfrieda Benn*, tłum. A. Lam, Warszawa.
- Benn Gottfried (2019), *Powiedz mi to. 222 wiersze*, tłum. A. Lam, Warszawa.
- Buck Theo (2006), *Benn i Brecht. Autonomia i wartość użytkowa sztuki*, tłum. T. Ososiński, „Literatura na Świecie”, nr 5–6, s. 143–166.
- Dąbrowska Krystyna, *Introwertyk w kostnicy. Gottfried Benn „Nigdy samotniej i inne wiersze”*, <https://kulturaliberalna.pl/2011/11/01/dabrowska-introwertyk-w-kostnicy-gottfried-benn-%e2%80%9enigdy-samotniej-i-inne-wiersze%e2%80%9d/> (dostęp: 28.04.2020).
- Eco Umberto (2009), *Historia brzydoty*, Poznań.
- Kieżun Piotr, *Ramię owłosione chaosem. O wczesnych nowelach Gottfrieda Benn*, <https://kulturaliberalna.pl/2011/11/01/keizun-ramie-owlosione-chaosem-o-wczesnych-nowelach-gottfrieda-benna/> (dostęp: 28.04.2020).
- Norkowska Katarzyna (2013), *Ocalony w tłumaczeniu? Gottfried Benn po polsku*, „Litteraria Copernicana”, nr 2(12), s. 154–157.
- Paszek Paweł, *Gottfried Benn: gen śmierci i gen rozkoszy*, <https://www.wywrota.pl/literatura/19492-gottfried-benn-gen-smierci-i-gen-rozkosz.html> (dostęp: 24.04.2020).
- Raddatz Fritz J. (2006), *Wykluczony: „Jestem w straszliwym położeniu”*, tłum. K. Leszczyńska, „Literatura na Świecie”, nr 5–6, s. 124–142.
- Soliński Mateusz (2011), *Szeptne w sztukach pięknych. Brzydota, deformacja i ekspresja w sztuce nowoczesnej*, Kraków.
- Wellershoff Dieter (2016), *Wartość dodatkowa poezji*, tłum. P. Piszczatowski, „Literatura na Świecie”, nr 5–6, s. 119–123.